

«КОЧІВНИЦЬКИЙ ФЕОДАЛІЗМ»: МЕЖІ ТЕОРІЇ І ОБМЕЖЕННЯ ПРАКТИКИ

Поняттю «феодалізм» не дуже поталанило в українській історіографії останніх двох десятиліть. Після тривалого періоду його беззастережного використання в надмірних генералізаціях, в яких емпіричний матеріал добирався здебільшого як ілюстрація для *a priori* сформульованої схеми чергування п'яти суспільно-економічних формацій, прийшов час ігнорування феодалізму як такого, що буцімто є невід'ємним елементом «марксистсько-ленінської теорії». Прикметне для нашого часу відкидання останньої стало не стільки результатом іманентної критики марксизму і з'ясування межі, поза якою цей ідейно-теоретичний комплекс припиняє працювати, скільки наслідком нової політичної та ідеологічної ситуації в Україні, за якої визріли немарксистські дослідницькі інтенції. З іншого боку, черговий приплив філософського номіналізму, явлений через постмодерністське заперечення будь-яких генералізацій, «великих тем» і деконструкцію «гранд-нарративів», теж не сприяє рефлексіям над поняттям феодального, оскільки воно слугує позначенням узагальнюючої моделі процесів великого формату, типових для доби середньовіччя. Тож український медієвіст Леонтій Войтович мав підстави для констатації назрілої для вітчизняних істориків потреби сучасного витлумачення поняття «феодалізм» і «середні віки», так само як і для заклику до дискусії щодо них¹.

Звісно, зазначене стосується не лише сучасної історіографічної ситуації в Україні, але й усього пострадянського простору, з його спільною «марксистською» спадщиною. Показовим було проведення круглого столу в Інституті всесвітньої історії РАН у квітні 2005 р., присвяченого розглядові поняття «феодалізм» і суміжного з ним термінологічного ряду². Вістря дискусії

¹ Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т. 2: Наукові студії. – К., 2004. – С. 385–394.

² Матеріали круглого столу надруковані у виданні: Одиссей: человек в истории. – 2006: Феодализм перед судом историков. – М., 2006.

зосередилося на праці Сьюзан Рейнолдс¹, в якій піддано ревізії терміни «феод» («фьеф») і «васал». Власне вони, за висновками британської дослідниці, є пізніми конструктами (створеними у XVI ст.), а не концентрованим виразом моделі соціуму, що, на її думку, у головних принципах був незмінним від Меровингів до Бурбонів. Коментуючи логіку аргументації С. Рейнолдс, І.В. Дубровський зауважив: «За середньовічні поняття сьогодні видаються структури інтерпретації, винайдені у XVI ст. і детально розроблені в наступному столітті»². Отже, феодализм, з поправкою на Рейнолдс, не є типологічною сутністю ранньосередньовічних монархій, а навпаки – означенням процесів зміцнення королівської влади, що тривали впродовж XVI–XVII ст., себто явищем більш пізнього порядку, ніж усталено вважається. «Презумпція невинуватості» Рейнолдс, на думку Н.А. Селунської, полягає у відсутності в сучасній медієвістиці загальноновизнаної, хоча й умовної, «великої моделі опису» й переважаючого налаштування дослідників на заперечення загальних понять. Втім, як прогнозує Н.А. Селунська, «після періоду відходу від використання [цього] концепту, історикам доведеться обговорити можливість відродження палітри поняття «феодализм»»³.

Сподівання на відродження феодализма як генералізуючого поняття, хоч і з поправкою на Рейнолдс, простежується у більшості текстів, що, як результат дискусії, були опубліковані в журналі «Одисей» за 2006 рік. Прикметно, що відомий російський медієвіст А.Я. Гуревич, вказавши на «кричуще протиріччя між найбільш загальними поняттями, вживаними поколіннями істориків, і емпіричним багатством нашої наукової дисципліни»⁴, а також піддавши критиці «маркову теорію»⁵, твердження про «широку експропріацію дрібних землевласників»⁶, позаекономічний примус⁷ та інші поширені серед істориків-марксистів тлумачення феодализма, насамкінець зазначив, що не піддає «ані найменшому сумніву суттєвість відносин, що виражалися в ленному ладі,

¹ Reynolds S. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. – N. Y–Oxford, 1994.

² Дубровський І.В. Как я понимаю феодализм // *Одиссей: человек в истории*. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 51–52.

³ Селунская Н.А. «Сеньория, община и вассалитет простолюдинов», или «презумпция невинности Рейнольдс» // *Одиссей: человек в истории* 2006: Феодализм перед судом историков – С. 127–128.

⁴ Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации // *Одиссей: человек в истории*. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 12.

⁵ Там же – С. 27–29.

⁶ Там же – С. 36.

⁷ Там же – С. 38.

«Кочівницький феодалізм»

васалітеті, так само як і в різних формах селянської залежності від «благородних»¹. Ще одна важлива прикмета московської дискусії наявна у відсутності певності щодо часової і просторової меж, до яких можливе номенування тих або інших явищ як феодальних. Розміщені у певному контексті статті К.Л. Банникова² і А.Г. Левінсон³ про символіку та функції примусу і насильства в неформальних ієрархіях (армійська «дідівщина», серед ув'язнених) навіюють певні «феодальні асоціації» і натякають на можливість використання «феодальних» понять при аналізі процесів сучасності. Втім, матеріал «Одисея-2006» не дає скільки-небудь певної відповіді на наступні питання: 1) чи припустима характеристика неєвропейських спільнот як феодальних; 2) чи є підстави використовувати термін «середньовіччя» для суспільств, типологічно відмінних від західноєвропейських, і 3) в чому полягає ця типологічна відмінність?

Наш подальший виклад можна розглядати як спробу залучитися до заявленої Леонтієм Войтовичем дискусії і окреслити контури можливих відповідей на щойно означене коло питань. При цьому нами використовується теоретичний та емпіричний матеріал, накопичений у процесі вивчення кочівницьких спільнот, котрі до середини XIX ст. заселяли українські землі.*. Вибір східноєвропейських кочовиків пізньої доби до певної міри довільний і, в першу чергу, зумовлений спеціалізацією автора цієї статті. Хоча він не позбавлений переваг, оскільки причорноморські, прикавказькі та поволзькі номади краще висвітлені європейськими письмовими джерелами (особливо XVIII–XIX ст.), і стосовно них склалася більш давнішня традиція оксидентальних інтерпретацій, ніж щодо кочовиків, котрі перебували на інших ділянках євразійського степу.

Починаючи розгляд першого питання, доречно звернути увагу на застереження П.Ю. Уварова – учасника московської дискусії: «Твердження, що в Росії чи Афганістані феодалізму не було, або, навпаки, що він там існував, потребує на співставлення з певною моделлю... Радянські спеціалісти допомагали революційному урядові Афганістану розробити аграрну реформу. При цьому вони, визначаючи стадію розвитку цієї країни як феодальну, керувалися доступною їм у ті часи моделлю феодалізму... Те, що афганський селянин, хоч і взявся за зброю, але застосував її зовсім не проти свого феодала-

¹ Там же – С. 44–45.

² Банников К.Л. «Потому что абсурдно»: семиотика насилия в метаморфозах социогенеза // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 261–278.

³ Левинсон А.Г. Госзаказ на дедовщину: краткое замечание // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 279–284.

* Йдеться про ногайців, котрі до середини XIX ст. мешкали біля р. Молочної

експлуататора, виявилось неприємним сюрпризом для авторів аграрної програми. І почасти [це] може бути поставлене в вину застарілому уявленню про феодалізм»¹. Отже, відсутність «певної моделі» феодалізму – єдиної і загально визнаної, абстрагованої від регіональних різновидів (котрі можуть спровокувати твердження не про *феодалізм*, а *феодалізми*) – не дозволяє робити аргументовані співставлення з неєвропейським матеріалом. Однак цей висновок не звільняє нас від потреби вивчення історіографічної традиції використання поняття «феодалізм» при дослідженні східних суспільств, зокрема – кочовиків.

Щодо другого питання, зауважимо, що в «Одисей-2006» поняття «середньовіччя» залишилося практично поза розглядом². Можливо, дослідники західноєвропейського середньовіччя ще не зіткнулися з крайньою потребою відрефлексувати це поняття, оскільки мають справу з цілком очевидними часовими проміжками «великої протяжності», якими є античність, середні віки, нові часи та ранньомодерна доба. Перші три терміни мають витoki в інтелектуальній спадщині Ренесансу і міцно вкоренилися у чинній нині академічній традиції. Проте нічого не заважає відрефлексувати їх так само, як це зробила С. Рейнолдс з поняттям «феодалізм», теж винайденим (чи то пак віднайденим), як переконує британська дослідниця, у часи Ренесансу. Втім, нас більше цікавить питання про те, чи є підстави шукати «середньовіччя» і «феодалізм» поза межами Західної Європи³, чи це – не більше, ніж штучний конструкт, що має у своїй основі далеке від чистої науки ідеологічне упередження. Важко щось певне протиставити російському сходознавцеві Л.С. Васильєву, котрий завважив, що в історії неєвропейських народів відсутні підстави для чіткого розмежування стародавнього світу та

¹ Уваров П.Ю. В поисках феодализма // Одиссей: человек в истории. 2006: Феодализм перед судом историков – С. 7.

² Неузгодження у визначенні співвідношення між поняттями «феодалізм» і «середньовіччя» наявне в міркуваннях А.Я. Гуревича: «Середньовіччя було феодальним за суттю, і феодалізм синонімічний Середньовіччю – ця рівність уявляється настільки самоочевидною, що сумніви виникають доволі рідко». Втім, далі автор уточнив, що «середньовіччя» є поняттям значно ширшим за «феодалізм»: «Середньовічна європейська цивілізація зовсім не вичерпується своєю феодальною іпостассю». (Див.: Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации. – С. 11, 44).

³ Про необґрунтованість використання на матеріалі української історії понять «Древняя» або «Давня», котрі передбачають ще й «Нову», «Новітню» та «Середню», писав Леонтій Войтович. (Див. його статтю: Феодализм в українських землях: проблеми існування і періодизації. – С. 392).

«Кочівницький феодалізм»

середньовіччя, а єдина підоснова такої періодизації – академічна традиція зі стійкими ремінісценціями європоцентризму¹.

Європоцентристські проєкції на Схід, спрямовані крізь оптику понять «феодалізм» та «середньовіччя» (як характеристика «відсталості»), розгубили свій доказовий зміст в умовах «пробудження Азії» і демонтажу системи колоніалізму. На думку Пітера Берка, «деколонізація і фемінізм ... є двома рухами, що мали істотний вплив на сучасне історіописання»². Східні суспільства, котрі раніше були репрезентовані майже виключно засобами європейського історіописання, стрімко напрацьовують власні презентації³. Виявилося, що суспільства, котрі всупереч недавнім переконанням щодо їхньої приреченості на вестернізацію і нівеляцію «архаїчних пережитків», не лише успішно адаптують ці «пережитки» до умов постіндустріальної доби, але й розкривають уміщений в них потенціал задля протидії процесам глобалізації, протиставляючи європейській моделі лінійного розвитку власні форми модернізації. Цей новітній виклик еволюціоністським вибудовам не може не спонукати до більш уважного розгляду традиційних структур неєвропейських суспільств та й взагалі критичного погляду на ідею «єдності всесвітньо-історичного процесу». Як теоретичний наслідок постмодерністських деконструкцій ідей класичної філософії історії сформувався новий інтелектуальний клімат, на температурний режим якого вплинули неєвропейські інтелектуали. Як Едвард В. Саїд, з його розгорнутою критикою «орієнталізму», в розумінні «корпусу теорій та практик», «знакової системи, яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом» і не є «правдивим дискурсом про Схід»⁴. Для західноєвропейських істориків потреба дистанціювання від європоцентристських практик історіописання зумовлювалася не лише результатами переосмислення ролі Європи у світовій історії і необхідністю враховувати сам факт виникнення національних дослідницьких шкіл у деколонізованих країнах. Діяли також і внутрішні наукові чинники,

¹ Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – С. 252–258.

² Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові перспективи історіописання. – К., 2004. – С. 17. Ми не впевнені у тому, що деколонізація і фемінізм – рівнозначні за впливом і масштабом поширення процесу. Більше певності маємо у тому, що деколонізація, вивільнивши «придавлені» європейськими інститутами неєвропейські структури, зазвичай не сприяла фемінізмові, оскільки жіноча емансипація здебільшого сприймалася як те, що має виключно європейське походження, себто принесене і нав'язане колоніалістами. То ж генералізація фемінізму теж може розглядатися як прояв європоцентризму.

³ Саїд Е.В. Орієнталізм. – К., 2001. – С. 369.

⁴ Указ. праця. – С. 17.

пов'язані зі зменшенням інтересу до політичної та військової історії, наданням більшої уваги виявленню стійких структур, ніж простеженню еволюційної плинності. За визначенням Хенка Весселінга, «безперервність стала так само важливою, як зміна, і через це протиставлення Європи (зміна) і Азії (безперервність) стало менш доречним»¹.

До цього часу наш розгляд рухався у межах макроконтексту, потрібного нам лише для того, щоб означити свого роду «аридну зону» сучасного інтелектуального клімату, в якій опинилися поняття «середньовіччя» та «феодалізм», принаймні, стосовно історії неєвропейських суспільств. Втім, одного макроконтексту недостатньо для з'ясування того, наскільки ці поняття спроможні витримувати навантаження емпіричного матеріалу, накопиченого до поточного моменту. Потрібний конкретний розгляд основних етапів еволюції теорії феодалізму як інструменту дослідження суспільно-політичної та економічної організації номадів. При цьому нас має менше цікавити вплив державно-ідеологічних чинників колишнього СРСР на творчість радянських істориків (адже теорія «кочового феодалізму» була винайдена власне ними і сприйнята західними істориками-марксистами) – зрозуміло, що він був надзвичайним, хоч і більш або менш потужним у різні періоди. Кориснішим було б з'ясувати, який логічний апарат використовувався вченими задля того, щоб узгодити емпіричне розмаїття з ідеєю єдності всесвітньо-історичного процесу; поєднувати констатацію особливостей устрою кочівницьких спільнот з генералізацією феодальної суспільно-економічної формації.

До початку ХХ ст. стосовно кочівницьких спільнот накопичилося чимало описового матеріалу, який цікавив більше етнологів², ніж істориків. Останні використовували його здебільшого як ілюстрацію переможного маршу європейської «цивілізації» на «дикість» степу. Сталося так, що власне радянські історики здійснили перші спроби розгляду номадів як певного типу суспільства, абстрагуючись від його «етнографічних особливостей». Такий підхід виходив із практичних завдань здійснюваної радянським урядом

¹ Весселінг Х. Заморська історія // Нові перспективи історіописання. – С. 96.

² Аристов Н. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и кара-киргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследованиях // Живая старина. – Вып. 3, 4. – 1894. – С. 391–486. Як приклад «етнографічного» розгляду ногайців див.: Архипов А. Ногайцы // Кавказ (газета). – Тифліс, 1850. – № 63, 1852. – № 3, 4; Фарфоровский С.В. Ногайцы Ставропольской губернии. Историко-этнографический очерк. – Тифліс, 1909; Щеглов И. Л. Трухмены и ногайцы Ставропольской губернии. Материалы по исследованию полевого и скотоводческого хозяйства в Трухменской и Ачикулакской степи. – Т. 1: Бюджеты трухмен и ногайцев. – Ставрополь, 1910.

«Кочівницький феодалізм»

модернізації, котра мислилася як «прогресивний стрибок» від «відсталой» суспільно-економічної формації до передової – «безкласової», комуністичної. М.М. Покровський, виступаючи у 1928 р. на Всесоюзній конференції істориків-марксистів, закликав до того, щоб на зміну системі організації сходознавчих досліджень дореволюційної Росії, котра ґрунтувалася на вивченні історії «іногородців» виключно «заслуженою» петербурзькою професурою (з її виїздами «на місця лише в порядку експедицій»), повинні прийти кадри істориків з кола тих же «іногородців». Саме вони мали здійснити прорив «від літописів» одразу до «марксистської історії», минаючи стадію «буржуазної» історіографії¹. Праці М. Покровського упродовж 1920-х років значною мірою визначали пошуки нових концептуальних рішень у дослідженні історії так званих «малих національностей» СРСР. Створений ним концепт «торговельний капіталізм» щодо дворянської монархії в Росії XVII–XVIII ст.² руйнував усталені ідеологеми самодержавства, дозволяв виявляти прагматичні мотиви російської територіальної експансії, у тому числі і на прикладі «московського владарювання» в Україні³ та інших «національних окраїнах». Експансіоністські успіхи «російського торговельного капіталу» пояснювалися тим, що йому протистояли «відсталі» типи суспільної організації, себто – феодальні.

Ефектна риторика М.М. Покровського перетворювала цілком академічну термінологію марксизму на широко вживані поняття, котрі беззастережно використовувалися як типологічні означення тих суспільств, що ані К. Марксом, ані Ф. Енгельсом не визначалися ані як феодальні, ані як капіталістичні. Під впливом ідей Покровського були написані праці А.С. Мачанова, В.А. Вишневського, О. Варнеке, котрі здійснили перші спроби марксистської інтерпретації історії кримських татар і ногайців, викриваючи руйнівну роль «російського імперіалізму» в їх історичній долі⁴. Схожі тези викладені у статті С.В. Бахрушина, в якій наголошено на тому, що прогресивний соціально-економічний розвиток Кримського ханства та ногайських орд був перерваний великодержавною політикою царизму⁵.

¹ Покровский М.Н. Избранные произведения. – Кн. 4. – М., 1967. – С. 445.

² Покровский М.Н. Избранные произведения. – Кн. 1. – М., 1966. – С. 518–545.

³ Указ. соч. – С. 496–517.

⁴ Мачанов А.Е. Борьба царской России за обладание Крымским ханством. – Симферополь, 1929; Вишневский В.А. Феодализм в Крымском ханстве. – М., 1930. Варнеке О. До соціально-економічної історії таврійських ногайців // Східний світ. – № 3 (9). – 1929. – Харків. – С. 137–146. Його ж. Клясова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. – № 3 (12). – 1930. – Харків. – С. 157–162.

⁵ Бахрушин С.В. Основные моменты истории Крымского ханства // Материалы по истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 320–339 (Репринт видання 1932 р.).

Нова політико-ідеологічна ситуація в СРСР, що сформувалася на початку 1930-х років (як один з її складових – критика ідей М.М. Покровського), поклала край довільному використанню марксистських понять. «Феодалізм» знайшов чітко визначене місце в схемі закономірного чергування п'яти суспільно-економічних формацій. Власне ця «закономірність» зміни класових суспільств безкласовим комуністичним, інспірована поточними завданнями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР (побудова соціалізму в окремо взятій країні, експорт революції), логічно потребувала на ідею єдності історичного процесу, тобто універсалізації кожної з п'яти формацій і обґрунтування внутрішньо детермінованих революційних переходів між формаціями. Звісно, було б вульгарною поверховістю вважати, що історики, котрі бралися переносити випрацьоване на матеріалі західноєвропейської історії поняття «феодалізм» на решту докапіталістичного світу, просто виконували державне замовлення.

Підкреслимо ще раз, що у дореволюційні часи вивчення кочівницьких спільнот перебувало здебільшого на рівні етнографічної дескрипції. Отже, можливість розглядати їх у межах певної соціологічної моделі, що відкривала перспективи для нових типологій та генералізацій, була сама по собі привабливою, теоретично цікавою. Такі зацікавлення виявляли й представники «старої професури» (за визначенням М. М. Покровського), котрі в перед-революційні часи і в перше десятиліття існування радянської влади почали використовувати характерну для марксизму термінологію. Академік В.В. Бартольд (у працях 1918 і 1929 рр.) зробив висновок про те, що кочовикам властива майнова нерівність, котра веде до класової боротьби, на основі якої постає специфічна соціальна, політична та військова організація. Однак остання сама по собі не переростає в державу через кочовий уклад життя; ця організація існує стабільно лиш доти, доки її очільники здатні здійснювати успішні набіги та завоювання сусідніх народів і держав. Відтак, за Бартольдом, кочовики творять імперії, але не створюють держави. І причина цього – їхній кочовий побут, котрий перешкоджає формуванню централізованих вертикалей¹. У цих тезах наче й присутній концепт класової боротьби, однак він повністю «знімається» твердженням про специфіку кочівницького укладу життя.

Формулювання концепції «кочівницького феодалізму» належить академіку Б.Я. Владимирцову – теж представнику «старої професури», котрий ще

¹ Бартольд В.В. Улугбек и его время // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 2. – Ч. 2. – М., 1964. – С. 27–28. Его же. Связь общественного быта с хозяйственным укладом у турок и монголов // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 5. – М.: Наука, 1968. – С. 471.

«Кочівницький феодалізм»

у 1910 р. занотував у своєму щоденнику думку про необхідність написання історії монголів і розгляду їхнього суспільного ладу¹. Його праця «Суспільний лад монголів. Монгольський кочовий феодалізм» вийшла друком у 1934 р., через три роки по його смерті². Досліджуючи кочівницьку імперію Чингіз-хана, Владимирцов спробував виокремити комплекси типу васальних відносин³, умовних феодальних держав⁴, феодальних повинностей простих кочовиків⁵, намагався окреслити процеси руйнації родового ладу в монгольському суспільстві внаслідок зародження феодальних відносин⁶. Відправним пунктом феодалізації монгольського суспільства Владимирцов вважав реформи Чингіз-хана⁷, котрий запровадив десятинну систему військової організації і заборонив самовільні переходи кочовиків між новими соціально-політичними одиницями – улусами. Період XIV–XVIII ст. розглянуто ним як час розквіту кочового феодалізму монголів.

Таким чином, суспільний лад монголів, за Владимирцовим, характеризувався як феодальний, синхронно існуючий з однотиповими суспільствами Західної Європи. Втім, вже саме формулювання «кочівницький феодалізм» містить натяк на певні специфічні риси, притаманні кочовикам, проте невідповідні «класичному» західноєвропейському феодалізмові. Тож Б.Я. Владимирцов вдався до певних застережень, з'ясовуючи, що саме було засобом виробництва у «феодальних» номадів. Таким він визначив водночас і землю (пасовище), і худобу (стадо). Зважимо, що майже одночасно з публікацією книги Б.Я. Владимирцова з'явилася стаття знаного дослідника історії Центральної Азії С.П. Толстова щодо генези феодалізму в кочівницьких спільнотах⁸. На його думку, «зерно кочового феодалізму» крилося у поширеному серед кочовиків звичаї «саун», згідно з яким багатий власник худоби (або завойовник) надає бідному (або завойованому) худобу для випасу

¹ Академик Б.Я. Владимирцов (Биографическая справка) // Владимирцов Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М., 2002. – С. 11.

² Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Л., 1934. – 223 с. Працю було перевидано у 2002 р.: Владимирцов Б.Я. Работы по истории и этнографии монгольских народов. – М., 2002. – С. 295–488.

³ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. – С. 96–101.

⁴ Там же. – С. 101–102.

⁵ Там же. – С. 113.

⁶ Там же. – С. 109–111.

⁷ Там же. – С. 10–12.

⁸ Толстов С.П. Генезис феодализма в кочевых скотоводческих обществах // Основные проблемы генезиса и развития феодального общества. М.–Л., 1934. – С. 165–199.

на певних умовах. Володіння землею у кочовиків, котрі, як резонно зазначив Владимирцов, «не знали і не знають приватної власності», полягало у тому, що «феодальний сеньйор ... керував кочуванням залежних від нього людей..., розподіляючи кращі пасовища ... і вказуючи стоянки в певних місцях наданого йому нутука-юрта». Також «феодальний сеньйор був дійсно господарем ..., розпорядником пасовищних територій»¹. Залежні групи кочовиків (унаган-богол)² виступали у ролі «чабанів чужих стад» і виконували «натуральні повинності на користь феодалів»³. Отже, в актив специфіки феодалізму у номадів слід віднести те, що кочівницькі колективи – ще раз наголосимо – «не знають приватної власності», проте мають відношення власності з приводу землі. Останнє конкретизується тим, що монопольне право її розподілу під кочовище зосереджується в руках «феодальної» знаті.

Теоретичні напрацювання Б.Я. Владимирцова декілька десятиліть поспіль визначали напрями дослідження радянськими істориками соціального ладу номадів. Разом з тим, вони передбачили три можливих варіанти подальшого обґрунтування тези кочівницького феодалізму: 1) на основі володіння правлячого класу землею або 2) худобою, а також 3) васально-ленних відносин, представлених системою розподілу пасовищ (землі) та умовними пожалуваннями сеньйором своєму васалові улусів з феодально-залежним населенням. Феодальний лад, згідно з теорією п'яти суспільно-економічних формацій, мав об'єктивно змінюватися капіталістичним або одразу трансформуватися (як у випадку з монголами в ХХ ст.) у соціалістичний.

Дискусія щодо «азійського способу виробництва» у другій половині 1950–1960-х років засвідчила спробу ревізії офіційної «п'ятичленної» теорії й посилила акценти визначення окремого шляху історичної еволюції неєвропейських суспільств, з'ясувавши неадекватність періодизації за суспільно-економічними формаціями. Один з ініціаторів дискусії, французький історик-марксист Ж. Сюре-Каналь зауважив, що східні суспільства неможливо розглядати ані як рабовласницькі, ані як феодальні в силу їх принципової відмінності від класичних рабовласницьких та феодальних утворень у Європі. Всі азійські спільноти вирізняються наявністю великої патріархальної сім'ї як основного осердя суспільства та колективної власності на землю. Відтак традиційна східна община є проміжною стадією між первіснообщинним ладом (від якого вона зберігає відсутність приватної власності на землю) і класовим ладом. У контексті дискусії загострилася увага до проблеми типології соціального ладу номадів, який неможливо адекватно пояснити через поняття

¹ Там же. – С. 112–113.

² Там же. – С. 65.

³ Там же. – С. 112–113.

«феодалізм». Центральне питання полягало у прагненні уточнити те, що саме становило засіб виробництва у кочівницькому суспільстві. Участь у цій дискусії взяли провідні радянські кочівникознавці С.Є. Толибеков (її ініціатор), С.І. Руденко, Г.А. Федоров-Давидов, Б.В. Андріанов, М.М. Чебоксаров, Л.П. Лашук, С.М. Абрамзон, М.І. Артамонов, В.С. Батраков, І.Я. Златкін, А.М. Хазанов та інші. Погляди дослідників-кочівникознавців поділилися на дві протилежні групи, котрі по-різному визначали засіб виробництва у кочівницькому суспільстві»: землю або худобу.

Відправною точкою для початку дискусії у кочівникознавстві став захист докторської дисертації казахського дослідника С.Є. Толибекова з обґрунтуванням твердження про «патріархально-феодальні відносини» у кочових народів¹. Він наголосив на тому, що засобом виробництва у кочовиків є виключно худоба; земля становить лише предмет праці. Вона, згідно з висновком дослідника, не сприймалася кочовиками в категоріях власності, а належала до природних ресурсів, доступних для кожного кочовика, без залежності від його соціального рангу й майнового становища². Суспільний лад казахів Толибеков визначив як «патріархально-феодальний» або «напівфеодальний», що не є тотожним класичному феодалізму землеробських суспільств³. За Толибековим, «патріархально-феодальний» і типовий феодальний устрої становили «дві різні форми виробничих відносин»⁴. При цьому він виокремив три форми кочового господарства: 1) кочове або таборне, що характеризується відсутністю землеробства і осілості; 2) напівкочове, з постійними зимівниками і частковою заготівлею кормів; 3) напівкочове при паралельному розвитку землеробства й осілості.

Тезу про патріархально-феодальні відносини на матеріалі історії ногайців розвинув Б.-А.Б. Кочекаєв⁵. Спеціальний розгляд соціального ладу ногайців з обґрунтуванням даної тези подано ним у окремій праці «Класова структура ногайського суспільства у ХІХ – на початку ХХ ст.»⁶. Кочекаєв зауважив, що «феодальні відносини» у ногайців характеризувалися величезною кількістю

¹ Матеріали дисертації надруковані у виданні: Толибеков С.Е. Общественно-экономический строй казахов в XVII–XIX вв. – Алма-Ата, 1959. – 448 с.

² Толибеков С.Е. О патриархально-феодальных отношениях у кочевых народов // Вопросы истории. – 1955. – № 1. – С. 77–78.

³ Там же. – С. 76.

⁴ Там же. – С. 79.

⁵ Кочекаев Б.Б. К вопросу о характере и сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов // История горских и кочевых народов Северного Кавказа. – Вып. 2. – Ставрополь, 1976. – С. 122–129.

⁶ Кочекаев Б.Б. Классовая структура ногайского общества в XIX – начале XX века. – Алма-Ата, 1969. – 60 с.

«патріархальних пережитків», головним чином – у наявності надзвичайно розгалужених родових відносин¹. Також він відзначив, що представники двох антагоністичних класів – власники худоби і чабани – охоплювалися однією системою кривно-родинних відносин, часто належали до одного роду, хоча й мали різну ступінь старшинства у ньому. Ці патріархально-родові «пережитки» визначали «нечітко оформлені» антагоністичні класи і наявність великої кількості прошарків у середині кожного з них. Зрештою, патріархальний характер ногайського суспільства, за Кочекаєвим, полягав у тому, що, перебуваючи на початковому етапі класового розмежування, ногайці не мали доконечно оформленої держави. Основуючись на твердженні про те, що відсутність класів передбачає відсутність держави, Кочекаєв визначив ногайське суспільство як ранньофеодальне, але бездержавне чи додержавне. До подібних висновків дійшов і видатний дослідник тюркського фольклору В.М. Жирмунський на прикладі еволюціонування богатирської казки в героїчний епос, що відбувалося «у процесі розвитку самих [цих] народів від патріархально-родового до ранньофеодального ладу»².

На загал, теорія «патріархально-феодальних відносин» вказувала на особливий історичний шлях кочівницьких суспільств і наголошувала на унікальності кочівництва, відкидаючи механічне поширення на нього невластивих йому характеристик. Та в перспективі це вело до заперечення центрального елементу радянського марксизму – ідеї єдності всесвітньо-історичного процесу і його детермінованості універсальними соціально-економічними чинниками. Тож дискусію було припинено засобом адміністративного тиску і формування офіційної позиції, що полягала у ствердженні типологічної подібності кочових та землеробських суспільств, котрі, перебуваючи на стадії феодальної формації, мали єдиним засобом виробництва землю.

Однак результатом дискусії став більш уважний розгляд особливостей соціального ладу номадів. У дослідженнях, що обстоювали тезу «кочівницького феодалізму», бралися до уваги й детально аналізувалися застереження щодо численних «родових пережитків» як невід'ємного модусу кочівництва. Виокремленні С.Є. Толибековим три форми організації кочового господарства знайшли підтримку в науковій літературі, зокрема, у С.І. Руденка та Г.А. Федорова-Давидова. Останній дослідник, враховуючи аргументи прибічників теорії «патріархально-феодальних відносин», відзначив, що «власність на землю здійснювалася через управління кочуванням. І в цій формі власність на землю фактично існувала, але приховано, в неявній формі,

¹ Кочекаєв Б. Б. Классовая структура ногайского общества... – С. 6.

² Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. – Л., 1974. – С. 219.

«Кочівницький феодалізм»

у вигляді закріплення пасовищ і цілих районів за тими чи іншими кочовими колективами». Її існування засвідчується наявністю усталених кочових маршрутів; втім, сама земельна власність виникала у кочовиків «стихійно, способом займанщини»¹. Подібні висновки обґрунтовувалися й при розгляді соціального ладу ногайців. Зокрема, Є.А. Поноженко, досліджуючи ногайське звичаєве право, виступив проти твердження С.Є. Толибекова про те, що земля сприймалася кочовиками як необмежений ресурс і експлуатувалася у формі вільної займанщини, мотивуючи тим, що «перекочівка становила досить складну виробничу операцію», котра потребувала на регуляцію з боку політичної адміністрації кочовиків². Для Є. Поноженка ознакою феодалізму в ногайців було виключне право кочової верхівки розподіляти пасовища і регулювати процес кочування. В управлінні цією виробничою операцією прослідковувалася решта елементів феодалізму: умовні феодальні пожалування (держання васалом пасовищ за умови служби сеньйору), феодальні імунітети, патронатно-клієнтельні відносини і повинності залежного населення³.

У монографії С.О. Плетньової⁴ наведено чи не найбільш пізню, а відтак і максимально систематизовану аргументацію на користь теорії «кочівницького феодалізму». Особливість її бачення полягає в ув'язанні етнополітичних та суспільно-економічних процесів кочівницьких суспільств з трьома «стадіями кочування», визначення загального вектору їх еволюції як руху «від кочовищ до міст». Перша стадія кочування, за Плетньовою, позначає процес перманентного нашестя, коли кочовики займають чи завойовують територію під кочовища, перебуваючи в стані формування нової етнічної спільноти й формуючи нестійкі політичні утворення. Ознакою другої стадії визначено наявність усталених маршрутів кочування, дотримання повного циклу кочування, в якому землеробство, при стаціонарних зимівниках-кишлах, становить неодмінну частку загального господарського ритму. Третя стадія характеризує ситуацію переважання землеробства над кочовим скотарством, утворення стійкого етносу і наявності державності з усіма атрибутами феодалізму⁵. Таким чином, лише з переходом до осілості й переважанням землеробства у кочовиків власне й з'являються феодальні відносини і держава.

¹ Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С. 13.

² Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв.: Дисс. канд. юридич. наук. – М., 1977. – С. 34–35.

³ Там же. – С. 71–75.

⁴ Плетнева С.А. Кочевники Средневековья. Поиски исторических закономерностей. – М., 1982. – 188 с.

⁵ Указ. соч. – С. 13, 123.

Однак схема С.О. Плетнєвої вразлива для іманентної критики. Якщо дослідниця цілком слушно стверджує про те, що означені нею стадії кочування притаманні номадам будь-яких часів, то незрозуміло, чому не виокремлюються риси, завдяки яким середньовічні номади відрізняються від кочовиків стародавнього світу, котрі, перейшовши до осілості (як-то геродотові скіфі-орачі), мали стати, згідно з логікою Плетнєвої, феодальними суспільствами і тим самим випереджати за рівнем соціально-економічного розвитку сусідні рабовласницькі античні поліси в Причорномор'ї. З іншого боку, у Плетнєвої стадія «нашестья» позначає періоди малої тривалості, третя стадія (осідання) вказує на втрату кочовиками своєї специфіки і лише друга стадія означає період довгої тривалості й адекватно охоплює своїми характеристиками властивості кочового соціуму. Однак власне ця стадія перебуває у запропонованій схемі в одному типологічному ряді з першою і третьою. Жоден із зазначених С. Плетнєвою прикладів створення кочовиками протодержавних утворень з їх «феодальним ладом» не був результатом іманентного розвитку номадів («від кочовищ до міст»), а траплявся внаслідок дії зовнішніх чинників: міжнародної торгівлі, завоювання землеробського населення чи культурного та політичного впливу сусідів. При цьому кочовик, розуміючи свою окремішність, свідомо протидіяв обставинам, що спонукали його втрачати свою ідентичність. Включаючись до чужої системи, в тому числі й феодальної, він набував іншої, чужої йому властивості. Кочовику довелося б припинити бути кочовиком, аби цілком відповідати ознакам однієї з п'яти суспільно-економічних формацій. То ж Плетнєва цілком слушно вказує, що феодалізм з'являється із переходом кочовиків до осілості (третя стадія кочування), однак незрозуміло, чому в такому випадку власне йдеться про кочування, а не про втрату соціокультурної ідентичності й перехід у світ землеробських суспільств.

Отже, поширення поняття «феодалізм» на кочівницькі суспільства неодмінно призводить до набуття ним нескінченного переліку додаткових властивостей, що, на загаль, віддаляє його від первинного сенсу, який мало це поняття як означення комплексу васально-ленних відносин на основі володіння землею у середньовічній Європі. При цьому досі не подано переконливого обґрунтування наявності приватної власності на землю у кочівницьких спільнотах, а лише констатується колективне володіння землею (пасовищами) з внутрішнім перерозподілом всередині кочівницької общини. Остаточне нівелювання первинного сенсу поняття феодалізму проступає у концепції «великої феодальної формації» Ю.М. Кобищанова, котрий взагалі ототожнив всі «докапіталістичні» суспільства (включаючи й європейські) з феодальними¹.

¹ Кобищанов Ю.М. Полюдь: явление отечественной и всемирной истории цивилизаций. – М., 1995. – С. 223–227.

«Кочівницький феодалізм»

Таким чином, у межах теорії кочівницького феодалізму важко пояснити, чому, маючи нерозвинений базис, кочовики спромоглися створити потужну політичну надбудову – імперію, котра мала складну централізовану систему адміністрації, розгалужений управлінський апарат, що охоплював величезну територію, а також розвинені форми військової організації, торгівлі тощо. Соціальний лад кочовиків неможливо втиснути у рамки первіснообщинної або феодальної стадії еволюції, так само, як і постулювати належність номадів до перехідного між ними типу. Адже такий «перехідний» варіант у євразійських степах проіснував від доби бронзи (II тисячоліття до н. е.) до початку XX ст. і жодним чином не засвідчив самостійного (в силу внутрішніх причин) й остаточного акту переходу до вищої чи іншої стадії. Вже з огляду на це можна твердити про те, що кочівництво складає самостійний модус історичного буття людства і не є будь-якою перехідною його формою.

Врахування цих аргументів у радянській історіографії представлено позицією Г.Є. Маркова щодо особного «номадного» типу економіки. Цей дослідник зазначив: «...не дивлячись на потужний усебічний вплив з боку доокружних цивілізацій, мешканці степів не пішли шляхом створення цивілізацій давньосхідного типу, а *своїм власним шляхом* (курсив наш – В. Г.)»¹. Втім, дослідник не зважився на ревізію марксизму засобом виокремлення шостої за рахунком суспільно-економічної формації. У більшості випадків він оперував нейтральними поняттями «кочівницький господарсько-культурний тип»², або визначенням кочівництва, як «осібної, самостійної форми діяльності, за якої засоби для існування добувалися головним чином у процесі екстенсивного скотарства»³.

Констатація унікальності соціального та економічного ладу кочовиків представлена у концепції А.М. Хазанова, котрий після еміграції з СРСР видав книгу «Кочовики і зовнішній світ»⁴. І хоч у передмові він заявив, що не має наміру критикувати марксистські підходи до історії номадів («що стосується мене, то, як у американській приказці, я не хочу батожити мертвого коня», – писав він⁵), полеміка з найбільшими радянськими кочівникознавцями зайняла помітне місце в його книзі. Насамперед Хазанов заперечив доцільність «беззастережного поширення на номадів різних глобальних та універсалістських схем всесвітньо-історичного розвитку людства... Всі вони створювалися

¹ Марков Г.Е. Кочевники Азии. – М., 1976. – С. 25.

² Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры (в первобытном и раннеклассовом обществе). – М., 1979. – С. 272.

³ Марков Г.Е. Кочевники Азии. – С. 278.

⁴ Ми користувалися російськомовним (третім виданням): Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Изд. 3-е, доп. – Алматы, 2002. – 604 с.

⁵ Там же. – С. 20.

на матеріалах з еволюції осілих суспільств, причому іноді лише певного регіону, а потім механічно переносилися на кочовиків»¹. Дистанцію-вання від марксизму та еволюціонізму спонукало Хазанова до того, щоб уникати типологій, вибудованих як позначення певних стадій чи етапів. Для нього номадизм є «особливим видом відтворюючої економіки, при якому переважаюче заняття становить екстенсивне рухливе скотарство, а більша частина населення залучена до періодичних перекочівок... [Воно] відповідає певному технологічному рівню..., займає місце між двома революціями... – неолітичною та індустріальною»².

Відтак, згідно з Хазановим, кочівництво складає незмінну самість протягом величезного за тривалістю періоду і існує доти, доки не буде знівельоване зовнішніми чинниками: «Континентальні імперії: Росія, Китай, Османська Туреччина одними з перших вдерлися на терени мобільних скотарів. Інші пішли за ними слідом»³. Серед того, що йшло слідом за континентальними імперіями, – глобальна капіталістична економіка, до якої номади виявилися абсолютно неготовими. Відтак, за Хазановим, седентаризація (осідання кочовиків на землю) не є результатом їхнього внутрішнього розвитку, але є або наслідком зовнішнього впливу, або міграцій кочовиків: «...У минулому масова і успішна седентаризація зазвичай відбувалася тоді, коли кочовики мігрували в області, сприятливі для заняття землеробством, і часто оволодівали орними землями в оазах або в зонах незрошеного землеробства»⁴.

Якщо землеробство і не є остаточною стадією розвитку номадної спільноти, то, всеодно, відношення до нього є для Хазанова однією з наріжних характеристик номадизму. Дослідник виокремив шість конкретних форм скотарського господарства, серед яких для кочовиків були чинними 1) кочове скотарство (характеризується відсутністю землеробства навіть як допоміжного заняття), 2) напівкочове скотарство (періодична зміна кочовищ, стабільні маршрути кочування, землеробство як допоміжне заняття, до якого залучена менша частина населення) і 3) напівосіле скотарство (баланс співвідношення між скотарством і землеробством схиляється у бік останнього)⁵. Отже, вказане зовсім не є «закономірними стадіями», а лише «конкретними формами».

Наріжною тезою А. Хазанова є твердження про те, що номади ніколи не створювали автаркійної економічної системи; не маючи – в силу господарської однорідності – самодостатньої економіки, вони були тісно пов'язані із зовнішнім землеробським світом. До спектру цього зв'язку входили:

¹ Там же. – С. 70.

² Там же. – С. 85.

³ Там же. – С. 85.

⁴ Там же. – С. 47.

⁵ Там же. – С. 88–92.

«Кочівницький феодалізм»

седентаризація, торгівля та торговельне посередництво, експлуатація землеробів засобом набігів, грабунків, війн, данництва, спонукання до васалітету, завоювання й оподаткування, зрештою – входження номадів до складу землеробських суспільств як підпорядкованого суспільства. «Господарська однорідність і неавтаркійність, – пише А. Хазанов, – нерідко вели до спрямованого назовні власного суспільства соціальної мобільності і підвищеної політичної мобільності»¹. Кочове скотарство до того ж створювало об'єктивну межу для концентрації матеріальних благ в окремих руках, адже поголів'я худоби у стаді одного власника не могло збільшуватися до нескінченності, оскільки його надмірна чисельність призводила до небажаних економічних наслідків (перевипас, надмірне витравлення травостою), складність в управлінні кочуванням. Виникнення державності у кочовиків Хазанов пов'язував не з результатом їх внутрішнього розвитку, а процесом завоювання чи підпорядкування землеробських суспільств. Так само й утворення антагоністичних класів визначено ним не імманентними чинниками соціальної еволюції, а як результат дії зовнішніх факторів, що спричинилися до виникнення держави. Власне і майнова нерівність, за Хазановим, «набуває помітних розмірів у двох випадках: коли у них існує держава, або коли самі вони входять до складу осілої держави. Держава у таких випадках виступає гарантом власності»².

Перерозподільні механізми, пов'язані з екологічними умовами, недостатня диверсифікація кочівницького господарства, рухливість і низька щільність населення, згідно з Хазановим, є чинниками, котрі перешкоджають тому, щоб процеси соціальної диференціації дійшли до рівня формування класів. До того ж, ці процеси можуть бути зворотніми і не надто інтенсивними. «У певних, достатньо рідкісних випадках, – пише Хазанов, вони здатні покликати до життя стратифіковане суспільство, але ніколи – державу»³.

Кочівницьке суспільство, за Хазановим, – сегментарне. «Сегментарна організація, – як він зазначає, – базована на принципах рахунку родинності... Їхня етнічна самоідентифікація будувалася за ієрархічною моделлю». Наприклад, стосовно узбеків: «індивід усвідомлював себе перш за все як мангут, кинграт або кенегес, і лише потім узбеком». Радянська модернізація центральноазійських суспільств насамперед мала наслідком «конструювання націй..., демаркацію кордонів і створення в регіоні етнотериторіальних радянських республік, фіксацію етнічної ідентичності..., ціллю чого за кінцевим рахунком було стирання внутрішньонаціонального поділу». Проте на початку

¹ Там же. – С. 69.

² Там же. – С. 270.

³ Там же. – С. 272–275.

1990-х років «етнонаціональні ідентичності знову набули яскраво виражений ієрархічний характер»¹.

Напрацювання А.М. Хазанова надзвичайно корисні для актуалізації теоретичних напрямів постмарксистського розгляду кочівницьких спільнот. Серед таких, як на наш погляд, є вивчення конкретних форм взаємодії між кочовиками і землеробськими суспільствами, зокрема, дослідження феноменів фронтиру як зони контакту між носіями номадної і землеробської культур, окреслення типології їхніх взаємин – від симбіозу до агресивного витіснення та знищення. Крім того, можливо, Хазанов переоцінив ступінь відкритості кочівницьких спільнот до зовнішнього світу і був надто категоричний у запереченні автаркійності номадної економіки. Розглядаючи ногайців, оселених російським урядом біля р. Молочної наприкінці XVIII ст., ми мали змогу простежити те, наскільки автаркійними (економічно самодостатніми і політично автономними) залишалися ці кочовики навіть після включення їх до складу Російської імперії². Критики Хазанова звертали увагу на те, що він, приділивши головну увагу кочівницькій економіці, залишив без типологічного означення їхній соціальний лад³.

У зв'язку з цим нашу увагу привернули напрацювання знаного російського сходознавця Л.С. Васильєва, котрий простежив в політогенезі східних суспільств еволюцію надобщинних структур у систему влади-власності. Обґрунтування цього висновку Л. Васильєв почав із застосування заявленого К. Марксом твердження про «азійський спосіб виробництва» і розвинув його до тези про особливий, «стаціонарний» історичний шлях азійських народів, принципово відмінний від динамічного розвитку народів Європи. Васильєв

¹ Хазанов А.М. Трайбализм и регионализм в постсоветской Центральной Азии // Бюллетень: Антропология, Меньшинства, Мультикультуризм. Новая серия. – Вып. 1 (7). – № 1–3 (март, сентябрь 2006). – Краснодар, 2006. – С. 36–37.

² Грибовський В.В. Ногайське козацьке військо: передумови і процес формування // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип.6. – Запоріжжя, 2002. – С. 151–171. Його ж. Ногайське козацьке військо // Українське козацтво у вітчизняній та загальноєвропейській історії. Міжнародна наукова конференція. 3–4 червня 2005 р., м. Одеса. – Одеса, 2005. – С. 37–39. Його ж. Традиційна економіка причорноморських ногайців та її трансформації у XVIII ст. // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Дніпропетровськ, 2008. – Вип. 5. – С. 81–98.

³ Крадин Н.Н. М.М. Хазанов. Кочевники и внешний мир (рецензия) // Восток. – М., 2004. – № 1. – С. 193.

детально простежив становлення політичної адміністрації у переддержавних суспільствах (1980)¹ та фактично ввів до наукового обігу в СРСР поняття «протодержави-чіфдом» як політичної структури (1981)². Ці напрацювання аккумулятивні у вигляді завершеної системи в його «Історії Сходу» (1994, 2001)³.

Л.С. Васильєв заперечив існування приватної власності на землю у східних суспільств: «слабкий і пізній розвиток і вторинність у структуроутворюючому плані приватної власності» визначали специфіку «розвитку політичної адміністрації (держави)»⁴. Цей висновок автоматично знімає предмет дискусії в радянському кочівникознавстві, відкидаючи необхідність з'ясовувати об'єкти власності «правлячого класу» на засоби виробництва на прикладі землі (пасовищ) та худоби (стада). Початковий етап політогенезу східних суспільств пов'язується з редиструбуцією, здійснюваною лідером групи, – централізованим розподілом матеріальних ресурсів всередині свого колективу: «хоча глава сім'ї ще не є власником її майна (воно належить за традицією всім членам сім'ї), він завдяки своєму становищу набуває беззаперечне право розпорядника». Це право мусило постійно підкріплюватися особистим авторитетом лідера, його престиж здобувався засобом щедрих роздач речей, що накопичилися в його особистому володінні. Ці роздачі ґрунтуються на принципі реципрокності: дарунок спричиняє обов'язкове віддарювання донатора; в ситуації, коли зворотнє віддарювання є меншим, діють відносини залежності, клієнти⁵. Мірою розвитку надобщинних інститутів і посилення їх політико-адміністративних функцій формується рангова община, де в якості політичної структури виступає протодержава-чіфдом (вождівство). Рангова община, на відміну від простої локальної групи (племені), не є гомогенною, а вже поділена всередині на усталені й нерівноправні ранги, закріплені за певними мікроколективами. Посилення територіальних зв'язків у ній не призводить до витіснення родового ладу. Роди розгалужуються шляхом сегментації; формуються клани, інколи на територіальній основі (за рахунок прийому чужинців); виникають нові гілки родів і кланів. З'являється складна система поєднання нерівноправних родів та усталена ієрархія всередині кожного роду; зрештою, виникає конічний клан з «чіткою ієрархією ліній,

¹ Васильєв Л. С. Становление политической администрации (от локальной группы охотников и собирателей к протодержавности-чифдом) // Народы Азии и Африки. – 1980. – № 1. – С. 172–186.

² Васильєв Л.С. Протодержава-чіфдом як політична структура // Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157–175.

³ Васильєв Л.С. История Востока: В 2 т. – Т. 1. – М., 2001. – 512 с.

⁴ Васильєв Л.С. Становление политической администрации... – С. 173.

⁵ Там же. – С. 177–178.

основаною на принципі примогенитури». При цьому ієрархія та централізована редистрибуція діють як на рівні субординації між родами, так і всередині родів¹. Головна редистрибутивна функція закріплюється за верхівкою конічного клану.

Протодержаво-чіфдом, за визначенням Л.С. Васильєва, становить «проміжкову форму політичної структури, в якій вже є централізоване управління і спадкова ієрархія правителів та знаті, існує соціальна та майнова нерівність, але ще немає формального і тим більше легалізованого апарату примусу та насильства»². В ранговій общині стрункість ієрархічної системи виявлялася в субординації рангів-титулів, якими першочергово і без залежності від віку наділялися представники правлячого та споріднених або близьких йому привілейованих кланів; ранг-титул успадковувався за принципом примогенитури, хоча й за санкцією вождя, що здійснював акт інвеститури. Назагал ранг, титул, родинні зв'язки і посада тісно перепліталися й призводили до інституціоналізації прошарку привілейованої аристократії, за якою закріпилося виключне право виконання адміністративних функцій.

Таким чином, протодержаво-чіфдом вирізняє наявність відносин панування-підпорядкування, однак ці відносини діють не на міжособистісній, територіальній основі, а на ґрунті нерівноправності родів. Подібну міжродову ієрархію прослідковував Г.А. Федоров-Давидов у кочовиків Золотої Орди, відзначаючи «залежність від одного рода-завойовника декількох родів, що кочують спільно з родом-сюзереном»³. Відносини залежності у ногайців позначалися як вимушене «спільне кочування», при цьому до залежності потрапляли не окремі особи, а цілісні роди, клани й сім'ї. Ієрархія родів і наявність конічного клану (Мангит) чітко прослідковуються у Ногайській Орді (XV-XVI ст.)⁴. Розпад родів у ногайців не обов'язково призводив до формування територіальної общини. Руйнування родової системи спричинялося до виникнення аморфних (у соціально-політичному сенсі) й агресивних спільнот, котрі, на противагу стабільній системі – орді, називали себе козаками⁵. Проте з часом на їхній основі формувалися нові орди з тією ж таки ієрархією родів і домінуванням родової системи над територіальною, що помітно на прикладі з Буджацькою та Кубанською ногайськими ордами.

¹ Там же. – С. 179–183.

² Там же. – С. 182.

³ Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – М., 1973. – С. 38.

⁴ Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. – М., 2002. – С. 72–92.

⁵ Поноженко Е.А. Общественно-политический строй Ногайской Орды в XV – середине XVII вв. – С. 83.

«Кочівницький феодалізм»

За висновком Л.С. Васильєва, політогенез кочовиків не йде далі еволюції надобщинних структур у протодержаву-чіфдом, рангове суспільство не переходить у стадію стратифікованої спільноти¹. Втім, ця еволюційна сходинка вже не дозволяє ототожнювати його з первіснообщинними племенами². Наявність титулів, рангів і посад, остаточне витіснення реципрокності централізованою редистрибуцією є ознаками складного чіфдом, найвищою стадією його еволюції³. Ці ознаки, безумовно, наявні у кочовиків, які створювали величезні імперії, зокрема, і Ногайську Орду. Однак влада очільника кінчного клану в кочівницькому суспільстві не досягає форм деспотичної і сакралізованої влади, як у близькосхідних цивілізаціях. Рангова община залишалася кращим відповідником кочовій економіці номадів, ніж стратифікований характер сусідсько-територіальної общини осілих землеробських суспільств Сходу. Процес кочування створював ту об'єктивну межу, яку кочовик не міг подолати на шляху до творення більш складних форм соціальної еволюції – держави⁴.

Поняття *chiefdom* (вождівство) протягом 1990-х років набуло широкого вжитку серед російських кочівникознавців, котрі співставили з ним інший термін, покликаний для означення типології політичної організації номадних спільнот, – кочівницька імперія⁵. Втім, ідеться зовсім не про те, що стадіальному (марксистському) чи еволюціоністському підходові протиставляється підхід цивілізаційний, керуючись лише тим міркуванням, що форми організації кочівницьких спільнот не мають прямих аналогій із землеробськими. Власне саме поняття *chiefdom* виникло з неоеволюціоністської ідеї виокремлення в історії пізнього первіснообщинного ладу ієрархічних структур⁶. Його можна

¹ Васильєв Л.С. Протогосударство-чифдом как политическая структура. – С. 158, 175.

² Там же. – С. 159.

³ Там же. – С. 169.

⁴ Там же.

⁵ Трепавлов В.В. Бий мангытов, коронованный chief: вождество в истории позднесредневековых номадов западной Евразии // Альтернативные пути к цивилизации – М., 2000. – С. 356–367. Его же. История Ногайской Орды. – М., 2002. – 752 с. Крадин Н. Н. Власть в традиционном обществе // knowledge.isras.ru/sj/sj4-02krad.html – 68 к; Его же. Кочевники, мир-империи и социальная эволюция // Альтернативные пути к цивилизации – С. 314–336. Его же. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – М., 2001. – № 5. – С. 21–32. Его же. Кочевые общества в контексте стадияльной эволюции // Этнографическое обозрение. – 1994. – № 1. – С. 62–72.

⁶ Крадин Н.Н. Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. – М., 1995. – С. 11.

використовувати для розгляду і землеробських, і кочівницьких суспільств. Вже у цьому простежується перспектива використання понять «рангова община», «вождівство» («надскладне вождівство»), «кочівницька імперія» як аналітичних категорій, єдиних за змістом, однак придатних для оперування при розгляді різноманітних моделей соціальної еволюції.

Феодалізм, вірогідно, вже не може бути такою аналітичною категорією, оскільки має стосунок до європейського континенту, можливо, виключно західної його частини. Відтак, поділяючи ностальгію за генералізаціями та ідеєю єдності історичного процесу, ми сподіваємося на те, що відмова від застарілих понять і підходів, так само, як і від втечі у дискретність «цивілізаційного підходу», дозволить віднайти нові теоретичні моделі, здатні витримувати навантаження добутого до сьогодні емпіричного матеріалу і створювати основу для узагальнень. Принаймні, для відновлення урізаної постмодерністськими практиками легітимності узагальнень як таких, без чого історія немислима як наука.